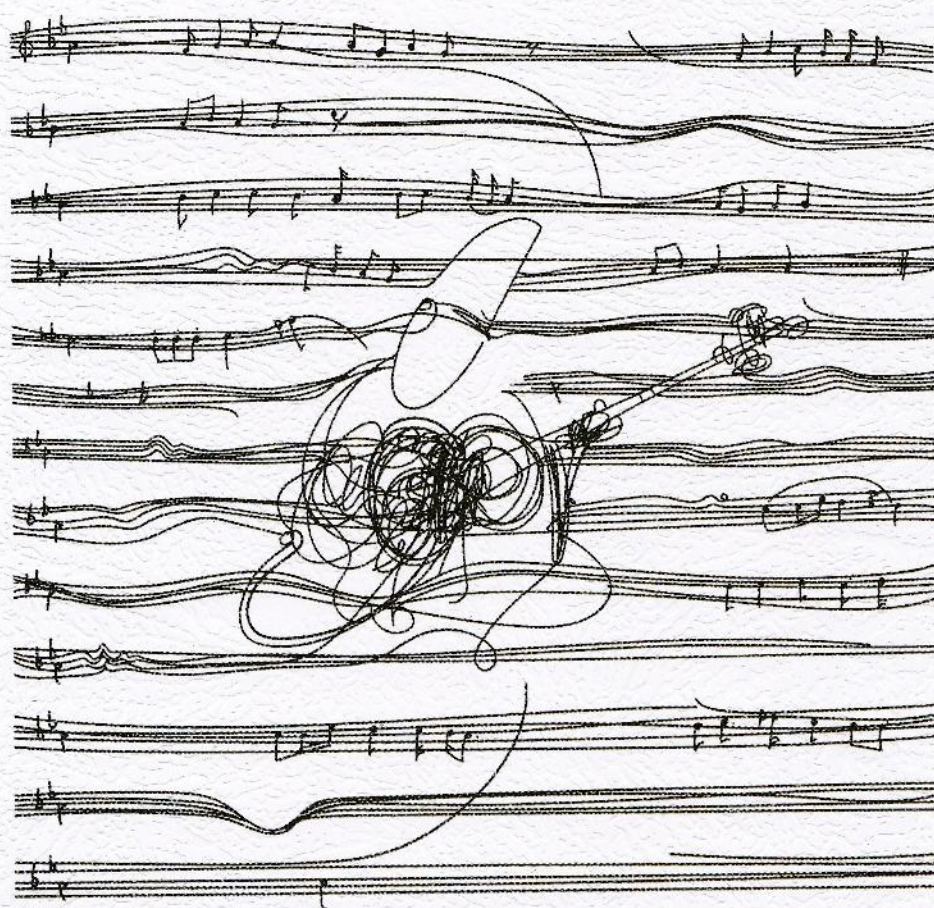

آهنگ سازی در موسیقی کلاسیک ایرانی؛ گفت‌وگوها و مسئله‌ی هویت

نوشته‌ی
سپهر سراجی

مؤسسه‌ی فرهنگی - هنری ماهور

تهران، خیابان حقوقی، شماره‌ی ۴۲، طبقه‌ی همکف

کدپستی ۱۶۱۱۹۷۵۵۱۶

تلفن: ۷۷۵۰۲۴۰۰

www.mahoor.com

info@mahoor.com

آهنگ‌سازی در موسیقی کلاسیک ایرانی؛ گفتمان‌ها و مسئله‌ی هویت

نوشته‌ی سپهر سراجی

با مقدمه‌ی

ساسان فاطمی

تصویرسازی جلد:	مهدی فراهانی
ویراستار ادبی:	معصومه الیاس پور
چاپ اول:	۱۴۰۳
تعداد:	۵۰۰ جلد
لیتوگرافی:	باران
چاپ و صحافی:	پژمان *

© حق چاپ محفوظ است.

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۹۲۸۶۲-۱-۰ ISBN: 978-622-92862-1-0

۸	مقدمه
۱۳	یادداشت نویسنده
۱۷	فصل اول: درباره‌ی هویت و هویت در موسیقی ایرانی
۱۷	مقدمه
۱۹	۱. پیدایش مسئله‌ی هویت
۳۱	۱-۱. هویت و موسیقی
۳۴	۱-۲. هویت و موسیقی ایرانی
۳۹	۱-۳. چالش هویت در سنت ایرانی
۴۱	۱-۳-۱. موسیقی ملی
۴۳	۱-۳-۲. موسیقی سنتی
۴۴	۱-۳-۳. موسیقی دستگاهی
۴۶	۱-۳-۴. موسیقی کلاسیک ایرانی
۴۸	۱-۴. گفتمان‌های مطرح هویتی در موسیقی ایرانی
۵۰	۲. ویژگی‌های مرکزی به‌عنوان عناصر هویت‌ساز در موسیقی کلاسیک ایرانی
۵۱	۲-۱. تأثیر غرب و فرایندهای دگرگونی
۵۴	۲-۲. مفاهیم طرح‌شده در بدنه‌ی منابع مکتوب
۶۲	نتایج به‌دست‌آمده از بررسی منابع مکتوب
۶۳	۲-۳. مفاهیم طرح‌شده در مصاحبه‌ها
۶۵	نتایج به‌دست‌آمده از مصاحبه‌ها
۶۶	۲-۴. ویژگی‌های مرکزی: عناصر پنج‌گانه‌ی هویت‌ساز موسیقی کلاسیک ایرانی
۶۶	گروه اول: مجموعه مفاهیم راجع به ساختار و تنوع مُدال
۶۷	گروه دوم: مجموعه مفاهیم راجع به گام بالقوه

گروه سوم: مجموعه مفاهیم راجع به بیان موسیقایی	۶۸
گروه چهارم: مفاهیم راجع به ریتم	۶۹
گروه پنجم: مفاهیم راجع به ویژگی‌های گونه‌شناختی	۷۰
۲-۵. هویت موسیقایی و فرهنگ‌های هم‌خانواده	۷۰
۳. طبقه‌بندی کارگان موسیقی ایرانی از منظر عناصر هویت‌ساز	۷۳
۳-۱. کارگان کلاسیک غربی بر مبنای موسیقی ایرانی	۷۴
۳-۲. مدل‌سازی الگوی مجموعه‌ی کارگان مرتبط با موسیقی ایرانی از منظر هویت	۸۲
فصل دوم: «آهنگ‌سازی»؛ تعاریف و مفاهیم وابسته	۸۹
مقدمه	۸۹
۱. پیشینه‌ی آهنگ‌سازی در موسیقی ایرانی	۹۴
۲. ردیف، سنت‌های محلی و آهنگ‌سازی	۹۷
۳. مفاهیم و تعاریف فنی	۱۰۲
۳-۱. گونه، فرم، صنایع یا فرایندهای آهنگ‌سازی	۱۰۳
۳-۲. بافت	۱۰۶
۳-۳. تلفیق شعر و موسیقی	۱۰۸
۳-۴. سازآرایی	۱۱۰
۴. تصنیف، آهنگ‌سازی آوازی	۱۱۳
۵. قطعه، گونه‌ی نوپدید موسیقی کلاسیک ایرانی	۱۱۳
قطعه و زبان موسیقایی مستقل	۱۲۰
نتیجه‌گیری فصل	۱۴۴
فصل سوم: گفتمان‌های آهنگ‌سازی درون سنت	۱۵۱
مقدمه	۱۵۱
۱. گفتمان آهنگ‌سازی دستگامی	۱۵۳
۱-۱. گونه‌ها، صنایع و فرم	۱۵۴
۱-۲. تلفیق شعر و موسیقی	۱۵۶
۲. گفتمان آهنگ‌سازی ملی	۱۵۷

۱۵۹.....	۲-۱. گونه، فرم و صنایع آهنگ سازی
۱۶۳.....	۲-۲. بافت
۱۶۹.....	۲-۳. تلفیق شعر و موسیقی
۱۶۹.....	۲-۴. سازآرایی
۱۷۱.....	۳. گفتمان آهنگ سازی کلاسیک ایرانی
۱۷۵.....	۳-۱. گونه ها، صنایع و فرم
۱۸۴.....	۳-۲. بافت
۱۹۲.....	۳-۳. تلفیق شعر و موسیقی
۱۹۴.....	۳-۴. سازآرایی
۱۹۶.....	۴. گفتمان آهنگ سازی نوکلاسیک
۲۰۰.....	۴-۱. گونه، صنایع و فرم
۲۰۲.....	۴-۲. بافت و سازآرایی
۲۰۳.....	۴-۳. تلفیق شعر و موسیقی
۲۰۳.....	ملاحظات نهایی و نتیجه گیری فصل
۲۰۸.....	نتیجه گیری نهایی
۲۱۱.....	مراجع

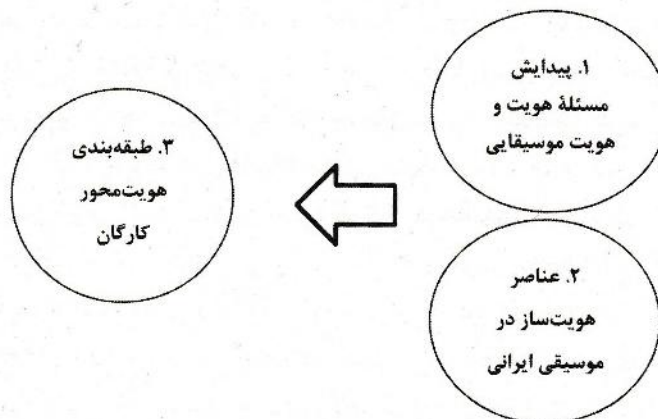
فصل اول: درباره‌ی هویت و هویت در موسیقی ایرانی

مقدمه

هویت چیست؟ چه کارکردی دارد و چرا مهم است؟ این‌ها نخستین پرسش‌ها، فراروی موضوع هویت است. واژه‌ی هویت در فرهنگ معین به معنای «شخصیت، ذات و حقیقت یک چیز» آمده است (۱۳۸۷، ۱۰۹۹)؛ اما اگر از معنای تحت‌اللفظی کلام بگذریم، به نظر می‌رسد چیستی هویت، به دو پرسش مطرح‌شده مرتبط باشد؛ یعنی کارکرد و اهمیت هویت، که شأن هستی‌شناختی آن را مشخص می‌کند و باعث می‌شود درباره‌ی آن بارها و بارها بازاندیشی و تأمل شود. مسئله‌ی هویت در سده‌ی اخیر، موضوع تحقیقات گسترده و وسیعی در حوزه‌های گوناگون علوم انسانی و مطالعات فرهنگی در سطح جهان بوده و فرهنگ ایرانی نیز به انحای گوناگون با این موضوع درگیر است. به نظر می‌رسد جامعه‌ی امروز ایرانی درگیر موضوعات مختلفی درباره‌ی مسئله‌ی هویت است که در قالب کلیدواژگانی همچون هویت ملی، تهاجم فرهنگی، جنگ نرم، سبک زندگی ایرانی-اسلامی و بسیاری ترکیبات مشابه دیگر، روزانه از رسانه‌ها شنیده می‌شود. هویت مفهومی مرکزی است که مجموعه‌ای عظیم از این دست مفاهیم را به هم پیوند می‌زند. به نظر می‌رسد برای لزوم حفظ و زنده‌نگاه‌داشتن هویت ایرانی، حداقل در بخشی از جامعه و نزد سیاست‌گذاران آن، دغدغه‌ای جدی وجود دارد. حالا روشن‌تر می‌توان از تعریف، کارکرد و اهمیت هویت پرسش کرد. آیا حقیقتاً چیزی به نام هویت ایرانی وابسته به فرهنگ ساکنان این منطقه از کره‌ی زمین وجود دارد که دارای ویژگی‌های به‌خصوصی باشد؟ مجموعه‌ای از پدیده‌های فرهنگی همچون اصول جهان‌شناختی، عقاید و زبان به‌خصوص تا آداب، رسوم، هنر و سبک زندگی مشخص مشترک در میان این اجتماع که بتوان نام هویت ایرانی بدان نهاد. با وجود اقوام و فرهنگ‌های متعدد در کشور ایران با تفاوت‌های درخور توجه، چگونه می‌توان از یک نظام هویتی واحد سخن گفت؟

این فصل، ایده‌هایی راجع به چگونگی پیدایش و کارکرد هویت ایرانی و سپس هویت در موسیقی ایرانی، در سه محور ارائه داده است. این سه محور، به‌تدریج از یک ایده‌ی کلی و انتزاعی برای توضیح پیدایش مسئله‌ی هویت به‌طور عام آغاز شده، سپس به هویت موسیقایی در سنت موسیقی کلاسیک ایرانی دست می‌یابد و در پایان، کارگان وابسته به

موسیقی ایرانی را از منظر هویت طبقه‌بندی و بازتعریف می‌کند. نخستین محور راجع به سازوکار و چگونگی پیدایش مسئله‌ی هویت و هویت موسیقایی است؛ اینکه اساساً پرسش از مسئله‌ی هویت در چه شرایطی شکل می‌گیرد و در جامعه و موسیقی ایرانی به چه صورت رخ داده است. دومین محور، معطوف به شناخت ویژگی‌های هویت‌ساز در موسیقی ایرانی است. پاسخ به این پرسش که چه ویژگی‌هایی سبب ایرانی‌بودن یک اثر موسیقایی خواهد شد؟ و سومین محور طبقه‌بندی کارگان موسیقی ایرانی از منظر هویت است. در این مرحله تلاش شده است با استفاده از مفاهیم به‌دست‌آمده از محور دوم، الگویی منطبق بر واقعیت از مجموعه آثار و کارگان متعلق به موسیقی ایرانی عرضه شود. در هریک از محورهای اول و دوم، مباحث مربوط به هویت گام‌به‌گام و به‌صورت جداگانه، با مرور انتقادی ادبیات معطوف به هویت و آشکافته می‌شود و سپس به هویت موسیقایی در سنت موسیقی ایرانی پیوند می‌خورد، که یکی از دو موضوع اصلی این کتاب است. با کمک این مباحث، این تحقیق به دنبال پرسش از ویژگی‌های هویت‌ساز در موسیقی کلاسیک ایرانی است و نسبت سنت موسیقایی ایران را با فرهنگ غربی — که در صدوبیست سال اخیر تأثیرات غیرقابل انکاری بر سنت موسیقایی گذاشته است — می‌کاود و سعی دارد با الگویی مشخص، کارگان موسیقایی به‌وجودآمده در سده‌ی اخیر را به‌لحاظ هویت موسیقایی دسته‌بندی کند (شکل ۱-۱) تا بتواند در ادامه از این طبقه‌بندی استفاده کرده و براساس آن کارگان آهنگ‌سازی‌شده را بررسی و گفتمان‌های آهنگ‌سازی در موسیقی کلاسیک ایرانی را مشخص و ویژگی‌های آن را تعیین کند.

شکل ۱-۱. رابطه‌ی سه محور اصلی در پیشبرد فصل

۱. پیدایش مسئله‌ی هویت

هویت به مثابه‌ی یک مسئله، آن گونه که انسان امروز با آن مواجه است، اساساً پدیده‌ای معاصر و محصول جهان مدرن است (هال، ۱۳۸۳، ۳۱۹). استوارت هال^۲، نظریه پرداز انگلیسی در حوزه‌ی فرهنگ، موضوع هویت را در سه بستر کاملاً متفاوت مطرح می کند: هویت به عنوان موضوعی روشنگرانه^۳، جامعه شناسختی و پسامدرن.

«در معنای روشنگرانه، هویت براساس مفهوم یک شخص به عنوان یک واحد کاملاً متمرکز و یکپارچه شکل می گیرد، بهره مند از ظرفیت های خرد، آگاهی و کنش که مرکز آن از هسته ای درونی تشکیل شده است؛ نخستین بار با تولد فرد پدید آمده و پیوسته یا به صورت ماهوی در طول حیات با اوست. این خود مرکزی و ذاتی، هویت شخص است... مفهوم جامعه شناسختی هویت پدیده ای است ناشی از پیچیدگی های روزافزون جهان مدرن و بروز این واقعیت که این خود به عنوان هسته ای مرکزی وجود، موجودی خودبسنده نیست و در رابطه با دیگرانی شکل گرفته است که واسطه ای میان او و ارزش ها، معانی و نمادها و درحقیقت فرهنگ جهانی است که او در آن سکونت دارد [...] این دقیقاً همان چیزی است که انتقال^۴ خوانده می شود. فرد که تا پیش از این، دارای هویتی یکپارچه و ایستا فرض شده بود، حالا پدیده ای تکه تکه شده است که بر ساخته از نه یک هویت واحد، که چندین و بعضاً هویت های متراحم و غیرهماهنگ است. هویت هایی که سازنده ی نموده های بیرونی در جوامع هستند و انطباق ذهنی ما برای نیاز به فرهنگ را تضمین می کنند، در نتیجه ی تغییرات ساختاری و سازمانی گسیخته می شوند [...] در معنای پست مدرن، هویت به معنای پدیده ای ثابت، ذاتی و دائمی مطرح نیست. هویت تبدیل شده است به ضیافت متحرک^۵؛ پدیده ای مستمراً در حال شکل گیری و تبدیل در نسبت با چگونگی وانمود و رویکرد ما در سامانه های فرهنگی که در آن ها احاطه شده ایم. این یک تعریف صرفاً تاریخی و نه زیست شناسختی است. هویت های گوناگون در

۲. Stuart Hall

۳. Enlightenment concept؛ منظور هال، معنای هویت در عصر روشنگری یعنی قرن های هجدهم و نوزدهم در اروپاست.

۴. shifting

۵. Moveable feast

زمان‌های گوناگون پدید می‌آیند و هویت کاملاً یکپارچه، پیوسته، غیرقابل نفوذ و منسجم و همی بیش نیست» (Hall, 1992, 275-277).

حال باید پرسید مفهوم پسامدرن از نظر حال، چه نسبتی با جامعه‌ی مورد بحث این تحقیق دارد؟ آیا واقعاً جامعه‌ی ایرانی درگیر چنین مفهومی از هویت است؟ به نظر می‌رسد مسئله‌ی هویت، بیش از آنکه به آن معنای پسامدرن نزدیک باشد، چالشی است میان دو موضوع اول و دوم؛ اینکه آیا هویت یک کل منسجم و یکپارچه است یا همچون مفهوم جامعه‌شناختی آن با وجود دیگری معنا می‌یابد. واژه‌ی لاتین «identity» که به معنای هویت است، در لایه‌های زیرین معنایی‌اش با اصل واژه‌ی هویت در زبان فارسی یکسان نیست. واژه‌ی هویت در تاریخ تفکر و اندیشه‌ی حوزه‌ی فرهنگی ایران مفهومی دیگر دارد. مفهومی با ماهیتی عمدتاً انفرادی که رنگ‌وبویی از عنصری چیره در فرهنگ ایرانی و ادبیات فارسی، یعنی عرفان، به خود دارد (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۷). در این دیدگاه، این همانی انسان با مبدأ وجود، تنها عنصر حقیقی هویت‌ساز است و انسان را به اصل خویش بازمی‌گرداند. بنابراین، معنای مدرن هویت بر این کلمه بار شده و وجهی جدیدی به خود گرفته است. پس بدیهی است که در رسالات موسیقی قدیم ایرانی کلیدواژگانی چون موسیقی ایرانی یا موسیقی جهان/اسلام وجود نداشته باشد یا درباره‌ی اینکه برای ایرانی شدن موسیقی باید به چه طریقی عمل کرد سخنی گفته نمی‌شود؛ این مسائل در آن زمینه و شرایط تاریخی اصلاً موضوعیتی نداشته‌اند.

به نظر می‌رسد پیدایش مسئله‌ی هویت در جهان مدرن و شکل‌گیری آن به‌عنوان یک ضرورت به سه مؤلفه نیاز دارد. نخست، نوعی دسته‌بندی که گروهی از انسان‌ها را براساس ویژگی‌های مشترکشان در قالب مفاهیمی چون ملت، قومیت، جنسیت یا هر شکل دیگر در یک اجتماع بازتعریف می‌کند. این اجتماع انسانی از جنبه‌های گوناگون از جامعه‌ی غیر خود متمایز می‌شود. این مؤلفه را می‌بایست قلمرو هویت نامید. جان مک‌گرگور وایز^۶، نظریه‌پرداز امریکایی در زمینه‌ی علوم ارتباطات، در کتاب خود با عنوان جهانی‌سازی فرهنگی: راهنمای کاربری^۷ درباره‌ی قلمرو هویت چنین می‌نویسد: «هویت همواره گرفتار کشمکش میان نیروهای قلمروسازی است و قلمروسازی خود شامل

۶. J. Macgregor Wise

۷. Cultural Globalization: A User's Guide

در دوران نوجوانی که بسیار پیگیر مباحث نظری، به‌ویژه مسئله‌ی نوگرایی و ضرورت آن، در حوزه‌ی موسیقی ایرانی بودم، موضوع چندصدایی در موسیقی ایرانی بحثی داغ و پرتعداد بود. دغدغه و سودای موسیقی ایرانی چندصدایی شده به اشکال مختلف در آثار و گفتار موسیقی‌دانان ایرانی موج می‌زد و همچنان نیز کمابیش ادامه دارد. در همین دوران و هنگام تحصیل در رشته‌ی آهنگسازی کم‌کم متوجه شدم که اگر به جای طرح این سؤال که «موسیقی ایرانی را چرا و چگونه باید چندصدایی کرد؟»، پرسیم: «بنیادها و مبانی نظری آهنگسازی در موسیقی ایرانی چیست؟»، آنگاه می‌توانیم به سؤال نخست نیز راحت‌تر پاسخ دهیم، چراکه چندصدایی خود یکی از سرفصل‌های دانش و فنی بزرگ‌تر، یعنی آهنگسازی، محسوب می‌شود. بنابراین با مرور زمان به این نتیجه رسیدم که باید پرسش‌ها به جای چندصدایی، هارمونی و کترپوان، به چیستی، چرایی و چگونگی «آهنگ‌سازی موسیقی ایرانی» معطوف شود.

